

LUND UNIVERSITY

Østersøens flertydige kirker

Wienberg, Jes

Published in:
Bornholmske samlinger

2003

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (2003). Østersøens flertydige kirker. *Bornholmske samlinger*, 2003, 10-35.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Østersøens flertydige kirker

Af Jes Wienberg

Mærkelige middelalderkirker

På Bornholm står et rundt stenhus, som besøges flittigt af turister. Er det en kirke, for bygningen er omgivet af begravelser? Er det et pakhus med brandsikre hvælv for handelsvarer? Eller er det måske en borg, som er havnet på den forkerte side af Østersøen? Både ja og nej, for det er Nylars kirke (fig. 1), hvor det mægtige stenhus tidligere var kirke, magasin og fæstning på én og samme gang. En romansk rundkirke blev fra begyndelsen opført som et hus med flere funktioner under samme tag: Nederst et kirkerum, derover et magasin og øverst en skyttegang med udsigt over land og hav.

Nylars er blot én af mange mærkelige middelalderkirker, som afviger ved sin arkitektur langs den gamle sejlroute fra Danmark til Estland. Vi møder her kirker, som umiddelbart kan synes vidt forskellige, men som er blevet samlet under fælles betegnelser som forsvarsværker, forsvarskirker, befæstede kirker, kirkeborge, flerfunktionelle kirker og senest kirker med ikke-sakrale rum.

Og gennem mere end 350 år har skiftende opfattelser afløst hinanden. Debatten har handlet om kirketypens rette betegnelse, om dens udbredelse og datering, om hvem der lod kirkerne opføre, hvordan kirkerne blev anvendt, og mod hvem de blev befæstet. Tolkningen af de mærkelige kirker kan opdeles efter tre hovedteorier - forsvarskirken, de profane funktioner og den symbolske form.

Når jeg atter deltager i debatten, skyldes det ikke fremkomsten af nyt kildemateriale. De få relevante skriftlige kilder er velkendte, ligesom monumenterne efterhånden er velbelyste. Jeg kan hverken bidrage med fund af flere rundkirker, nye dendrokronologiske dateringer eller bygningsarkæologiske analyser. I stedet vil jeg foreslå en kombination af de eksisterende teorier, vise fusionen mellem det hellige og det profane, aktualisere det danske Østersøvælde, korstog og Knudsgilder for at

forstå kirkerne - og afsluttende kommentere forholdet mellem middelalderens tekster og bygninger.

Hensigten er at sætte Bornholm og øens kirker ind i en bredere sammenhæng - dels ved at følge de skiftende tolkninger fra 1600-årene og frem til nutiden, dels ved at studere Bornholm sammen med landskaberne Møre og Øland i sydøstre Sverige.¹

Forskningshistorie - forsvar, funktion og form

Forsvar

Ud fra antikvarer og topografers optegnelser af traditioner om kirker til værn på Bornholm og Øland i 16-1700-årene udvikles teorien om forsvarskirken (også kaldet fortifikationsteorien): Den helt dominerende forklaring af en lang række afvigende kirker er således, at de skulle være opført som forsvarskirker i perioder med uro. Forsvarskirkerne skulle fungere som tilflugtssted for sognefolket, især gamle, kvinder og børn samt deres ejendele. Kirkerne var indrettet til passivt forsvar med bomme ved døre, snævre trapper, kasteglugger, skyttegange og skydeskår samt eventuelt ydre mure og tårne.

Den allerførste dokumentation blev ledsaget af den allerførste forklaring. Forskningen indledes med antikvaren Jonas Haquini Rhezelius, der i 1634 blev udsendt fra Stockholm for at beskrive fortidsminder. I rejsedagbogen fra besøget i Smedby på Øland i 1634 noterede Rhezelius den lokale opfattelse: "Denne kirke, er opbygget, til både kirke og værn, for at værge sig mod fjender."² Ifølge traditionen skulle Smedby altså være bygget til både kirke og værn! Men Rhezelius skitser og

1 Aktuelle oversigter med yderligere henvisninger: Nielsen 1998 om Bornholm, Magnusson 2001 om Møre og Ullén 2003 om Øland.

2 SvK 108, 1966, s. 4ff; Boström 1966, s. 61, 70ff citat i min oversættelse; 1978a.

Fig. 1. Nylars kirke på Bornholm.
Foto Jes Wienberg 1983

notater forblev længe ukendt for offentligheden.

Første gang en forklaring af de mærkelige kirker kom i tryk var i generalbygmester Lauritz de Thurahs topografiske værk *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse, Over den i Øster-Søen liggende, Under Det kongelige Danske Herredømme Blomstrende navnkundige Øe Bornholm, Og Den ei langt derfra anlagde fortreffelige Fæstning Christiansøe...* fra 1756. Thurah skrev om rundkirkerne: "Nogle mene, at samme Kirker skulle være byggede i de hedenske eller andre gamle Tider, og at de skulle have tient i de senere til Værn eller Kasteller og Befæstnings Taarne, hvorhen enten Landsens Indbyggere kunde have baade selv retireret sig, saa og did hen bragt deres Penge samt kostbareste Meubler, og derfra forsvaret sig imod Søe-Røveres, saa vel som andre Fiender Indfald, eller og mueligen, i fald Indbyggerne selv brugte saadant

paa de Tider almindeligt Søe-Haandverk, de da ligeledes have betient sig af bemelte Taarne til Retirade, naar de bleve eftersatte af Contra-Parterne".³

Tanken, at kirker kunne være indrettet til forsvar for befolkningen og dens ejendele i perioder med uro, overføres gradvist til flere og flere kirketyper gennem 1800-årene af forskere som polyhistoren Carl Georg Brunius, arkæologen Hans Hildebrand og arkæologen J. B. Løffler.⁴ Og herefter optræder forsvarskirkerne i princip i alle arkitektur- eller kunsthistoriske oversigtsværker samt i en mængde større og mindre bøger og artikler om enkelte typer, regioner eller bygninger.

Som en reaktion opstod i 1890'erne en

3 Thurah 1756, s. 52.

4 Brunius 1850, s. 13ff; 1860; Hildebrand 1875, s. 18ff, 26f; Løffler 1883, s. 130ff.

debat i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Debatten blev indledt af oberst Otto Blom, som afviste forekomsten af befæstede kirker i Danmark. Ved en sammenligning med middelalderens fæstninger fandt Blom, at de udpegede kirker ikke var overbevisende. Eksempel efter eksempel blev gendrevet, så alene én kirke overlevede granskningen, nemlig Nylars (fig. 2) på Bornholm.⁵ Artiklen blev fulgt af flere svenske indlæg for og danske indlæg imod forekomsten af befæstede kirker.⁶

Arkitekten C. G. Schultz vurderede, at man fra svensk hold var gået for vidt med at hævde kirkernes forsvarskaraktter, og at man havde mødt en dansk skepsis, der "kun gav køb, saa at sige Kirke for Kirke".⁷ Snarere mener jeg dog at se en opdeling, der delvist har gået på tværs af landene: På den ene side *maksimalister*, der fandt forsvar overalt ved kirker med en afvigende plan eller opbygning. Maksimalisterne kendes fra såvel Sverige som Danmark og Tyskland.⁸ På den anden side *minimalister*, der har været skeptiske med hensyn til at acceptere forsvarskirker bortset fra et fåtal utvetydige eksempler med skyttegang eller krenelering. Minimalisterne har i flere tilfælde været repræsentanter for en antikvarisk tradition ved Nationalmuseet i København,⁹ men der kendes også enkelte fra Sverige.¹⁰

Med skiftende dateringer er der fulgt for-

skellige opfattelser af anledningen til kirkerne befæstning: Kirkerne skulle være befæstede mod angreb fra kong Erik Præstehader af Norge eller de fredløse i 1280'erne.¹¹ Kirkerne skulle være støttepunkter i striden mellem kirken og kongemagten - altså mellem ærkebiskop Eskil og Valdemar den Store i 1100-årene, mellem ærkebiskop Jakob Erlandsen og Christoffer I og Erik Klipping i 1250' og 60'erne eller mellem ærkebiskop Jens Grand og Erik Menved i 1290'erne.¹² Men snart løb opfattelserne sammen sådan, at hedenske vendere, kurer og estere blev udpeget som hovedtruslen ved Østersøen, enten i tiden før Rygens erobring 1169 eller i perioden ca. 1170-1240.¹³

Profan funktion

En anden hovedteori har fremhævet kirkernes profane funktioner og har nedtonet det fortifikatoriske.¹⁴ Kirkerne skulle have været anvendt til overnatning eller beboelse, som pak-huse for handelsvarer eller som magasiner for skatter.

Provsten Abraham Ahlqvist nævnte således i *Ölands Historia och Beskrifning*, at Källa kirke, i lighed med Föra kirke, skulle have været anvendt til "*Convivii hus* (Gæsterum) dels for Præsterne, under deres indbyrdes besøg, dels for vandrende Munke."¹⁵ I kirketårnet

5 Blom 1895.

6 Ekhoft 1899; Löffler & Mackeprang 1902; Mathiesen 1902, s. 54ff; Jensen 1918.

7 Schultz 1945, s. 84f.

8 F. eks. Hildebrand 1884-98, II s. 671ff; Ekhoft 1899; Frölen 1910-11, I s. 81ff; Beckett 1924, I s. 164ff, 181ff; Tuulse 1955, s. 115ff; Tuulse m. fl. 1960; Boström 1982; Hinz 1985 med katalog; Lange 1987.

9 F. eks. Mackeprang 1920, s. 38ff; Langberg 1955, I s. 68ff; Johannsen & Smidt 1981, s. 52ff; Kjær & Grønder-Hansen 1988, s. 43ff; Jacobsen 1993, s. 59, 68.

10 F. eks. Steffen 1901, s. 33ff.

11 Thurah 1756, s. 53.

12 Friis 1853-56, s. 153; Wiborg 1853-56, s. 525f; Frölen 1910-11, I s. 136ff.

13 F. eks. Brunius 1860, s. 127f, 155, der peger på såvel vendere og estere, som kristne sørøvere og hjemlige uroligheder; Beckett 1924-26, I s. 164ff; Tuulse 1955, s. 159ff; Boström 1982, s. 25f; Lindgren 1995, s. 94f; Nielsen 1998, s. 31.

14 Ordet profan kommer af det latinske *pro*, der betyder udenfor, og *fanum*, som betyder helligdom. Profan beskriver altså det udenfor det hellige, det ikke-hellige eller ikke-kirkelige.

15 Ahlqvist 1825, II I, s. 91, 126 citat i min oversættelse.

Fig. 2. Nylars kirke rekonstrueret som fæstningskirke. Tegning af Charles Christensen 1940 i Nationalmuseet i København.

i Föra, lige som i Alböke kirke, findes nemlig indretninger til ildsted og toilet, der viser, at kirketårnet kunne anvendes til beboelse.

Tanken om kirkerne som herberg fik ny næring ved bygningsarkæologen Iwar Anderssons undersøgelse i 1950'erne af Halltorp kirke i Møre. I kælderetagen under kirkerummet blev påvist vægbænke og fund fra både beboelse og håndværk. Her blev fundet påfaldende mange mønter og endog bispesegl fra 1240'erne.

Fundene blev af Anderson tolket som spor efter korsfarere.¹⁶

Senere har kunsthistorikeren Ragnild Boström ved "støvsugning" af kulturlag i tårne og på lofter frembragt fundmateriale, der viser, at adskillige kirker på Øland har været udnyttet til beboelse.¹⁷

Teorien om såkaldte købmanskirker, altså kirker der sæsonmæssigt blev anvendt af tilrejsende købmænd til gudstjeneste og til opbevaring af varer, har påvirket tolkningen af

16 Anderson 1956, s. 19ff; 1960, s. 18ff; også Andersson 1983, s. 193f, 200.

17 Boström & Nilsson 1971; Boström 1982, s. 32ff; jfr. også Eriksson 1983 om Bjälbo i Östergötland.

kirkerne ved Østersøen. Med udgangspunkt i de velbelyste forhold ved St. Peder i Novgorod i Rusland har især historikeren Paul Johansen i 1950-60'erne hævdet forekomsten af købmandskirker i Nord- og Østeuropa. De påfaldende mange kirker i f. eks. Roskilde, Lund og Visby, skulle således skyldes, at de var købmandskirker. Og inspireret heraf er også kirker uden for købstæderne blevet tolket som købmandskirker. Teorien er imidlertid omtvistet.¹⁸ Uanset kritikken kan det dog konstateres, at fænomenet med at udnytte kirker som pakhuse ikke var helt ukendt i middelalderen.

De bornholmske rundkirkers mellemetager, lige som tårnenes overhængede rum, er blevet tolket som magasiner til handelsvarer. Første gang tanken dukker op, er i håndbogen *Hvem byggede Hvad*, hvor arkitekten C. G. Schultz skrev, at tårnene ved Å kirke og Ibs kirke (fig. 3) havde været anvendt som magasiner eller pakhuse for handels- og skattevarer.¹⁹ Siden fremførtes synspunktet kraftfuldt af forfatteren Palle Lauring i rejsebogen *Bornholm*. Lauring afviste fuldstændigt, at de bornholmske kirker skulle have været forsvarskirker: "Vanskeligere er det med de kvinder og børn, der stedse blir placeret i alle skumle kirkers våde tårnrums. Man får det at vide her (Ibs kirke), i Østerlars, i de andre tre rundkirker, i Åkirke, hvor som helst der er et uhyggeligt stenrum, blir det tiltænkt de usalige kvinder og børn. Man ser dem for sig, siddende her, ventende, mens mændene strider. Man ser det med 1800-tallets romantiske øjne, for myten er skabt af romantik. Der foreligger ikke een autentisk beretning om kvinder og børn i tårnene, ikke een linje om at de nogen sinde har siddet her. Det er gæt."²⁰

18 Johansen 1965a; 1965b; cfr. Yrwing 1980; Andrén 1985, s.34ff; Nyborg 1990, s. 18f.

19 Schultz i Langberg 1952, s. 136f, 246.

20 Lauring 1957, s. 118f.

Historikeren Erik Skov, der var med til at publicere Bornholm i *Danmarks Kirker*, har på samme måde tolket Østerlars rundkirke som et magasin eller pakhuse for handelsbøndernes korn og pelsvarer.²¹

Og flere har siden 1950'erne foreslået, at de øvre stokværk i kirkerne blev brugt som "skatkamre". Bygningsarkæologen Iwar Anderson foreslog således, at de små rum i kirken i Halltorp i Møre kunne have været anvendt som "skatkammer" i urolige tider.²² Men hvad gælder initiativet til skatkamrene og deres mere konkrete indhold, så varierer opfattelsen: Bøndernes eller den stedlige stormands korn,²³ refugium eller skatkammer for den omrejsende konge,²⁴ magasin for handelsvarer eller "opkrævningscentral" for de lokale stormænd,²⁵ magasin til ærkesædets skatter og afgifter,²⁶ magasin til bøndernes naturalie skatter,²⁷ magasin til skatter eller "støttepunkter i et kontrolsystem" for folkungeætten og centralmagten.²⁸

Sammen med disse tolkninger fulgte også nye opfattelser omkring kirkernes befæstning: Middelalderarkæologen Marit Anglert foreslog, at kirkerne i Møre og på Øland skulle være blevet befæstet af stormænd for at bekæmpe den ekspanderende centralmagt.²⁹ Og selv foreslog jeg, at befæstningen af de bornholmske rundkirker var rettet enten mod hedenske angreb, eller mod lokale oprørske bønder.³⁰

Symbolsk form

Parallelt med teorien om forsvarskirken og

21 Skov 1960.

22 Anderson 1956, s. 11

23 Poulsen 1977, s. 131f.

24 Johannsen & Smidt 1981, s. 59.

25 Anglert 1989, s. 46.

26 Wienberg 1989a, s. 19ff.

27 Fern og Andersson i SvK 207, 1989, s. 51f med note 31.

28 Anglert 1993, s. 166f.

29 Anglert 1989, s. 45.

30 Wienberg 1989a, s. 19ff.

Fig. 3. Tårnet ved Ibs kirke på Bornholm. Foto Jes Wienberg 1983.

teoriene om kirkernes profane funktioner forekommer en tredje teori, som også skal forklare de afvigende kirker. Kirkernes usædvanlige grundplan eller opbygning forklares med henvisning til deres symbolik. Forbilledet var centrale bygninger i den kristne verden. Og arkitekturen skulle formidle et budskab.

Rundkirkerne er den første kategori af kirker, hvor formen fik en symbolsk tolkning. Allerede i håndbogen *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid* opfattede arkæologen Hans Hildebrand de nordiske rundkirker

(fig. 4) som efterligninger af Gravkirken i Jerusalem, der blev kendt gennem korstogene.³¹ Og herefter optræder henvisninger til Gravkirken og andre centralbygninger, hver gang en rundkirke eller mangelkantet kirke skal kommenteres. Derimod er det først i de allerseneste årtier, at arkitekturens symbolske virkning er blevet fremhævet som forklaring i Norden.³²

31 Hildebrand 1875, s. 22f.

32 F. eks. Johannsen & Smidt 1981, s. 50ff; Wienberg 1989a, s.18; Kærulf Møller 1987, s. 140f; Kjær & Grønder-Hansen 1988, s. 45.

Efterhånden er det symbolske perspektiv blevet udvidet til at omfatte stadig flere kategorier af kirker: Ikke blot rundkirkerne, men også kirker med rundtårne, mangelkantede kirker, kirker med østtårne og brede vesttårne.³³ Nordiske konger, aristokrater og kirkefyrster imiterede arkitekturen i Palæstina og i forbilledlige stormagter som Romerriget, Byzans, Karolingeriget samt Ottonernes og Staufernes Tyskland.

Og perspektivet er ekspanderet under påvirkning fra tyske forskere som Günter Bandmann fra at omfatte det afvigende til også at omfatte det normale og ikke blot enkelte elementer, men hele kirkebygningen. I første omgang anvendes perspektivet i studiet af mere udviklede bygninger, men siden udstrækkes analysen til alle kirker, uanset status og størrelse.³⁴

Kombinationer

- forsvar, magasiner og symboler

Feltet af mærkelige kirker er både sammensat og flertydigt. Der er langt, ikke blot geografisk, men også arkitektonisk mellem kirkerne, som er blevet udpeget som forsvarskirker, kirker med ikke-sakrale rum eller symbolske kirker. Men egentlig kan det ikke overraske. For det eneste, som de mærkelige kirker har til fælles, er, at de afviger fra de "normale" kirker.

Alligevel har de tre hovedteorier ofte stået stejlt mod hinanden som indbyrdes konkurrenter om kirkernes rette tolkning: Enten var kirken en forsvarskirke, eller et pakhuis eller en symbolsk bygning. Særlig tydelig fremstår rivaliteten mellem tolkningerne ved den femtårnede kirke i Kalundborg på Sjælland. Her har den usædvanlige arkitektur simpelt-

hen krævet en forklaring. Og forskningens vægtskål har svinget frem og tilbage mellem fortifikation og symbolsk form, foreløbig med tyngden på symbolikken.³⁵ På samme måde kan læseren konfronteres med kategoriske udtalelser, hvor forsvarsteorien afvises som et fejlspor eller som forældet i forhold til teorien om profane funktioner.³⁶

Men efter min mening er alle tre teorier relevante. Teorierne er relevante, fordi kirker faktisk har været anvendt som tilflugt, lige som mange kirker har fortifikatoriske træk. Kirker har rummet ikke-kirkelige funktioner som bolig, magasin og skatkammer. Og kirker har haft symbolske betydninger. Men ingen af de tre teorier er i sig selv tilstrækkelig for at forstå hele feltet af kirker, der er blevet uddefinert fra det normale. Det er nødvendigt at kombinere teorierne.

En simpel syntese af de tre teorier kunne da være, at vi står over for et symbolsk forsvar af kirker med ikke-kirkelige funktioner. En eventuel krenelering bliver da mere et symbol end en reel befæstning. For som det er blevet påpeget flere gange i forskningen: Uden grave, volde og højtiddende indgange, altså et stærkt forsvar ved murfoden, forbliver kirkerne svage som fæstninger i forhold til samtidens borge. Men denne syntese kan kun forklare et fåtal kirker. Alt for mange mærkelige middelalderkirker falder uden for.

Teorierne kan kombineres i en enkel model (fig. 5), som tillader, at flertallet af de mærkelige kirker kan kategoriseres i forhold til variablene forsvar, profan funktion og symbolsk form. For hver af modellens syv felter vil jeg nævne nogle eksempler til illustration:

1) *Forsvar-funktion-symbol* dvs. kirker der forener fortifikatoriske træk med ikke-kirkelige

32 F. eks. Johannsen & Smidt 1981, s. 50ff; Wienberg 1989a, s.18; Kærulf Møller 1987, s. 140f; Kjær & Grønder-Hansen 1988, s. 45.

33 F. eks. Tuulse 1968; 1969.

34 F. eks. Johannsen & Smidt 1981, s. 94ff

35 Forskningshistorisk oversigt i DK IV Holbæk, hf. 29-31, 1996, s. 3045ff.

36 F. eks. Anglert 1993, s. 164; Anglert & Sjøgren 1998.

Fig. 4. Skörstorp rundkirke i Västergötland.
Illustration i Hildebrand 1875.

funktioner og en symbolsk valgt grundplan. Eksempler er rundkirkerne Østerlars og Nylars på Bornholm, begge med tre etager, et kirkerum, et magasinrum og øverst en skyttegang, der i Nylars blev kreneleret.³⁷

2) *Forsvar-funktion* dvs. kirker med fortifikatoriske træk og ikke-kirkelige funktioner, men uden en symbolsk valgt grundplan. Et godt eksempel er her Källa på Øland med tre etager - nederst et kirkerum, derover et magasin og øverst et kreneleret skytte loft.³⁸ Andre eksempler kunne være tårnene ved Aa kirke og Ibs kirke på Bornholm.³⁹

3) *Funktion-symbol* dvs. kirker med ikke-kirkelige funktioner og en symbolsk valgt grundplan, men uden fortifikatoriske træk. Som eksempel kan nævnes to centralkirker på Sjælland: Bjernede rundkirke med en overetage

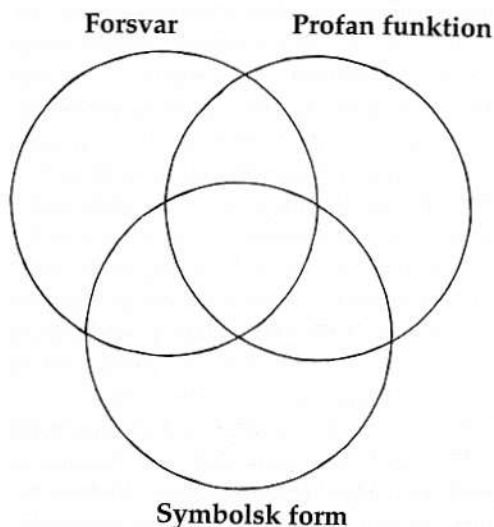

Fig. 5. Kombination af teorierne omkring forsvar, profan funktion og symbolsk form.

i rundhuset og Store Heddinge med et mangekantet skib, hvor koret har en overetage.⁴⁰

4) *Symbol-forsvar* dvs. kirker med en symbolsk valgt grundplan og fortifikatoriske træk, men uden ikke-kirkelige funktioner. Et eksempel skulle kunne være femtårn kirken i Kalundborg på Sjælland, hvor det er vanskeligt at afgøre, hvad der er fortifikatorisk, og hvad der er symbolsk samtidigt med, at rum for ikke-kirkelige funktioner savnes.⁴¹

5) *Forsvar* dvs. kirker med fortifikatoriske træk, men uden ikke-kirkelige funktioner og uden en symbolsk valgt grundplan. Et eksempel skulle kunne være Tranebjerg på Samsø, hvor tårnet kunne omgøres til forsvar, måske for øens faged.⁴²

6) *Funktion* dvs. kirker med ikke-kirkelige funktioner, men uden en symbolsk valgt

37 DK VII Bornholm, 1954-59, s. 244ff, 383ff; her udelades Ols kirke og Nykirke, da deres oprindelige eller påtænkte øvre udførelse er usikker.

38 SvK 128, 1969; Boström 1978b.

39 DK VII Bornholm, 1954-59, s. 131ff, 489ff.

40 DK V Sorø, 1936, s. 351ff; VI Præstø, 1933-35, s. 53ff.

41 DK IV Holbæk, hf. 29-31, 1996, s. 3017ff.

42 DK IV Holbæk, hf. 25-26, 1993, s. 2561ff.

grundplan og uden fortifikatoriske træk. Adskillige kirker skulle kunne tilhøre denne gruppe: Lille Heddinge på Sjælland, hvor det høje skib oprindeligt har haft to øvre loftsrum, som kan have været indrettet til kornmagasin;⁴³ Bjälbo i Östergötland, hvor tårnet var indrettet som et palads på Birger Jarls gård;⁴⁴ Kinsarvik i Hordaland i Norge, hvor loftet blev anvendt til opbevaring af ledingens sejl;⁴⁵ Mariakirken i Visby med et mægtigt magasinloft over midtskibet;⁴⁶ Kaarma, Karja og Püha kirker på Øsel, hvor præsten kan have haft bolig over sakristiet⁴⁷ - og mange flere.

7) *Symbol* dvs. kirker med en symbolsk valgt grundplan, men uden fortifikatoriske træk og uden ikke-kirkelige funktioner. Eksempler er kirker med runde eller polygonale tårne som Hammarlunda i Skåne og Lärbro på Gotland.⁴⁸ Også mange rundkirker må have tilhørt kategorien, men det er vanskeligt at afgøre, hvor kun grundplanen eller de nedre dele er kendt. Eksempler kan her måske være de i dag forsvundne kirker Allehelgen i Roskilde og St. Mikael i Slesvig.⁴⁹

Mangfoldige begreber

Vanskeligheden ved at afgrænse og forstå de mærkelige kirker fremgår af de mangfoldige begreber. Litteraturen vrimler med forskellige begreber, der sjældent defineres eller forklares. Og ofte synes valget af begreb lidt tilfældigt og kan variere gennem samme tekst. Men det er muligt at både systematisere begreberne og se kronologiske tendenser.

Lige som forskningshistorien kan begreberne opdeles i tre grupper. For det første begreber som betoner det fortifikatoriske: Forsvarsværk, forsvarskirke, kirkeborg, sognefæstning, fæstningsværk, fæstningskirke og befæstet kirke. For det andet begreber, der fremholder kirkens funktioner: Pakhuskirke, flerfunktionel kirke, magasin kirke og senest kirke med ikke-sakrale funktioner eller rum. For det tredje begreber med udgangspunkt i kirkens udformning: Rundkirke, mangelkantet kirke, korskirke, centralkirke, kløvsaddelkirke, kirke med rundt tårn, østtårnkirke og rektangulær kirke med flere etager.

Gennem 17- og 1800-årene blev de afvigende kirker sammenlignet med fæstninger. Carl Georg Brunius er den første, som karakteriserede kirkerne som forsvarsværker.⁵⁰ Men så vidt jeg har kunnet læse, forekommer begrebet forsvarskirke langt senere, nemlig første gang hos Hans Hildebrand om Källstad i Östergötland.⁵¹ Teorien om kirken som tilflugtssted er da fuldt etableret. Og forsvarskirken bliver det samlende og vidt udbredte begreb op gennem hele 1900-tallet.⁵²

Da teorien om forsvarskirken blev forkastet, blev også begrebet forsvarskirke kritiseret. Nye ord og formuleringer dukker gradvist op for at karakterisere kirkernes funktioner: "Overstokværk til gejstlig eller verdslig Brug",⁵³ "profane formål" og "forrådslokaler",⁵⁴ "magasiner",⁵⁵ "verdslig brug",⁵⁶ "pakhus" og "varehus",⁵⁷ "højst ukirkelig anvendelse",⁵⁸ "profan virksomhed" og "profan

43 Poulsen 1977.

44 Eriksson 1983.

45 Christie 1986.

46 SvK 175, 1978, s. 110ff, 164ff.

47 Tuulse 1940; 1945.

48 Gustafsson & Weidhagen 1968; SvK 42, II Gotland, 1935, s. 93ff.

49 Schultz 1950; Velle 1997.

50 Brunius 1850, s. 13ff.

51 Hildebrand 1907, s. 25.

52 F. eks. Tuulse m. fl. 1960; Lindgren 1995, s. 94f.

53 Wanscher 1943, s. 37.

54 Åkerlund 1945, s. 75, 80.

55 Schultz i Langberg 1952, s. 137.

56 Langberg 1955, I s. 69.

57 Lauring 1957, s. 121f.

58 Skov 1960, s. 2.

59 Anderson 1967, s. 29f

60 Wienberg 1989a, s. 9.

grundétage",⁵⁹ "magasinkirke",⁶⁰ "ikke-kirke-lige funktioner" og "profane rum".⁶¹

Tydeligst er tendensen hos Anglert, som om kirkerne i Møre og på Øland først anvendte ordene "befæstet kirke" og "ikke sakrale funktioner", dernæst "flerfunktionelle kirker" og "ikke sakral plads" og senest kirker med "ikke sakrale rum".⁶²

I de hidtidige forsøg på nye tolkninger fremhæves gennemgående opdelingen mellem på den ene side det kirkelige, det hellige eller det sakrale - og på den anden side det ukirkelige, det profane eller det verdslige. Modsætningen mellem det hellige og det profane er en kategorisering kendt især fra værker af sociologen Émile Durkheim og religionshistorikeren Mircea Eliade. Kategoriseringen har imidlertid invaderet hele vor tankeverden inklusive arkæologien. Og den anses for så grundlæggende, at en syntese synes umulig.⁶³

Kategoriseringen i helligt og profant er imidlertid selv udtryk for en sekularisering. Begrebsparret etableres i Europa ved samme tid som kirken og samfundet adskilles. Opdelingen afspejler en moderne opfattelse. Og for at forstå middelalderens mentalitet og materialitet vil jeg hævde, at det er nødvendigt at iagttage den indbyrdes afhængighed mellem det hellige og det profane. Forholdet mellem det hellige og det profane er ikke et enten-eller, men et sammenhængende både-og. Materielt kan det så komme til udtryk i en *fusionsarkitektur*, der overskrider traditionelle grænser.

I Nylars kirke ser vi symbiosen mellem det hellige og det profane. Inden for kirkegårdens og kirkens mure var det himmelske og det jordiske integrerede. Det hellige og det profane

var på samme gang adskilte (i forskellige stokværk) og forenede (i samme hus). Men lige som vi savner ord for symbiosen mellem det hellige og det profane, så savner vi ord for kirkerne, der indeslutter dette både-og.

Efter min mening er det hidtil bedste begreb "flerfunktionelle kirker", da det kan henvise til både det hellige og det profane, og da det er åbent mod det flertydige. Men samtidig er heller ikke det en korrekt karakteristik. For alle kirker var og er flerfunktionelle, selv om funktionerne ikke altid fik egne rum. Kirker har ud over liturgien haft talrige funktioner, alt fra arsenal, sømærke, skole, bibliotek, gildstue og arkiv, til kornmagasin og øldepot.⁶⁴ Og begrebet flerfunktionelle kirker kan langt fra dække alle de kirker, som i tidens løb er blevet opfattet som forsvarskirker. Men i mangel på et bedre alternativ vil jeg fortsætte med at anvende begrebet flerfunktionel.

Spørgsmålet er nu, *hvorfor* overhovedet der opstår en fusionsarkitektur.

Helligt værn

Da kirken blev introduceret i Skandinavien, var den helt afhængig af de mægtiges værn. Som historikeren Carsten Breengaard har argumenteret for i *Muren om Israels hus*, var det især kongen, som måtte beskytte gejstligheden mod de mægtiges vilkårligheder.⁶⁵ Den politiske og sociale afhængighed fik sit materielle udtryk i kirkens integration i kongens og de mægtiges sfære: Gårdkirken inde på storgårdens toft, landsbykirken mellem landsbyens gårde, købstadskirken inde midt i købstadens bebyggelse og borgkapellet som en del af selve borgen.

Efterhånden som kirken vandt i styrke og

61 Andersson & Bartholin 1990, s. 183.

62 Anglert 1989, s. 35, 41; 1993, s. 16 167; i debat i Anglert & Sjøgren 1998.

63 Jfr. Durkheim 1912, s. 50ff; Eliade 1968, s. 10ff; Garwood m. fl. 1991.

64 Jfr. Uldall 1931-32; Kjær & Grinder-Hansen 1988, s. 143ff

65 Breengaard 1982, s. 104ff; cfr. Skovgaard-Petersen 1984.

blev etableret som en egen institution med ret til at modtage tiende og testamentariske gaver, blev forholdet mellem kirken og de mægtige forandret. I ly af kirkelovene, immuniteten og egne solide indtægter kunne kirken gradvist frigøre sig fra de mægtiges værn. Den europæiske "investiturstrid"⁶⁶ og de hjemlige strider mellem kongen og bisperne vidner om udviklingen gennem især 12-1300-årene hen imod *libertas ecclesiae*, altså kirkens frihed for verdslig indflydelse.

I udviklingen hen imod frihed findes en mellemfase, hvor kirken havde vundet i styrke og prestige, men stadig var i de mægtiges værn. Efter min mening er det i denne fase af gensidig afhængighed, at de flerfunktionelle kirker fremtræder. For nu kunne kirkens symbolik og hellighed bidrage til værnet af de ikke-kirkelige funktioner. Hvor kirken var blevet placeret inde på storgården, midt i landsbyen, midt i købstaden eller inde i borgene, så flyttede storgårdens, landsbyens, købstadens og borgens aktiviteter ind på kirkegården eller endog ind i kirkebygningen. Storgårdens værksted, landsbyens lade, købstadens pakhús og borgens sal blev indrettet i kirketårnet, i kirkens "kælder" eller måske i en etage over skibet eller koret. Og lige som de agrare, urbane og militære aktiviteter uden for kirken kunne være tilfældige, sæsonmæssige eller permanente, så kunne aktiviteterne i kirken også være det.

Fælles for de flerfunktionelle kirker var altså et symbolsk værn af tidligere profane funktioner, der gennem deres placering i kirken blev forvandlet til hellige. Hensigten var at integrere funktioner i kirken, så de fik del i kirkens hellighed. De såkaldte "ikke-sakrale rum" var altså netop sakrale!

Min tolkning er imidlertid ikke helt ny.

Allerede historikeren Hugo Matthiessen fremhævede i *Torv og Hærstræde* sammenhængen mellem torvet og kirken i købstaden: "I Middelalderens mørke Brydningstid var det sikkert ingenlunde overflødigt, at Torvets Fred yderligere søgte Rygstød i den Fredhellighed, som omkransede Kirkens viede Område". Videre at "Paa Kirkens Helgendag, naar Klokkerne klang til Fest, toges ej alene Kirkegaarden i Brug, nej Markedets Uro og Livsfylde skyllede som en Sø over de dodes Grave ind i selve Helligdommen, fyldende Kirkehvælvingerne med Genlyd af jordisk Glæde."⁶⁷

Forfatteren og historikeren Palle Lauring gav i rejsebogen *Bornholm* en karakteristik af øens rundkirker og kirketårne som "Bygdens varehus dækket og værnet af kirkens hellighed, tanken er ligetil."⁶⁸ Siden har fortalere for de profane funktioner i enkelte linjer antydnet, at handel måske blev bedrevet i ly af kirkefreden,⁶⁹ at kirkens fred og symbolik kunne betyde et værn for magasinerede skatter,⁷⁰ og at kirkerne forenede det hellige og det profane.⁷¹ Omtalen af studepladser på kirkegården i Vestervig i Nordjylland i 1489 og Kristian II's forbud i 1521 mod markeder på kirkegårde viser, at handel faktisk blev bedrevet ved kirkerne, i det mindste i senmiddelalderen.⁷² Men perspektivet bør være bredere og omfatte ikke blot torvehandel og skatter, men hele spektret af aktiviteter som flyttede ind i kirken.

Kirkefreden og kirkens asyl er velkendt fra kirkelige tekster, helgenlegender, krøniker og de nordiske landskabslove. At tanken om kirkens fred har været udbredt, fremgår af de mange eksempler, hvor mennesker med større eller mindre held søgte tilflugt i kirkerne, fra

67 Matthiessen 1922, s. 71f.

68 Lauring 1957, s. 122f.

69 Anglert 1989, s. 46.

70 Wienberg 1989a, s. 20.

71 Wienberg 1989b, s. 31.

72 Matthiessen 1922, s. 71ff; Uldall 1931-32, s. 224f.

66 Investiturstriden 1075-1122 var en strid mellem paven og kejseren om hvem, som skulle tilsætte de kirkelige embeder.

Knud den Hellige i St. Albans i Odense 1086 (fig. 6) til hertug Skule i Elgeseter kloster udenfor Trondheim i Norge i 1240. I flere love blev fastlagt bødetakster efter en skala, hvor de laveste beløb skulle betales for forbrydelser begået på vej til kirken og de højeste for forbrydelser begået ved alteret.⁷³

De mange aktiviteter, som blev lokaliseret på kirkegården eller integreret i kirkebygningen, alt fra overnattende korsfarere til pelsvare, må være blevet omfattet af kirkens fred og kirkens relativt høje bødetakster. *Den skånske Kirkelov* fra omkring 1210, der også omfattede Bornholm, omtaler således beskyttelse af sager, der var henlagt i kirken: "Tager nogen fra kirken eller ude på kirkegården det, som er viet eller tilhører til Gudstjenesten, eller tager nogen noget, som en anden har sat i forvaring der uden tilladelse af den, som satte det der i forvaring. Da skal han levere det tilbage og dertil bøde tre mark."⁷⁴

De flerfunktionelle kirker fremtræder i en fase, hvor *regnum* og *sacerdotium*, altså konge og kirke, samarbejdede. Vi ser en hellig salvet kongemagt af Guds Nåde, samtidig med gejstligheden fik del i rigets styre og jord. Og vi ser på den ene side kongens fred over købstæder, markeder og havne, og på den anden side kirkens fred over kirken og sognet. Flere har da også peget på en sammenhæng mellem købstæderne og de befæstede kirker. Kirkerne blev opført i områder, hvor kongemagten var fraværende eller svag, altså i områder uden købstæder eller kongelige borge. Palle Lauring fandt således, at de bornholmske kirker var knyttet til en bygdehandel "før købstædernes store opsving".⁷⁵ Og flere har foreslået, at magasinkirkerne blev overflødige med etableringen af nærliggende borge eller købstæder.⁷⁶

Fig. 6. Knud den Helliges død i St. Albans i Odense 1086. Illustration af Louis Moe til Saxo Grammaticus, *Danmarks Krønike*, 1898.

Opgaven er nu mere konkret den at finde en historisk sammenhæng, hvor de flerfunktionelle kirker ved Østersøen og deres befæstning bliver meningsfulde. Men først er det nødvendigt at præcisere tidsrammen.

Datering

Afgørende for tolkningen af de flerfunktionelle kirker er deres datering. Men kronologien har længe været usikker. Ofte har den histori-

73 Hildebrand 1898-1903, III, s. 837ff; Palme m. fl. 1959; Hamre m. fl. 1977; Nilsson 1991; Harrison 1998, s. 22ff; Andrén 1999.

74 DGL 1: 2, s. 825-827/§ 4 med min modernisering.

75 Lauring 1957, s. 122.

76 Wienberg 1989a, s. 20 om Hammershus; Anglert 1993, s. 166 om Borgholm på Øland og Kalmar i Møre.

ske tolkning afgjort spørgsmålet. De bornholmske rundkirker er således blevet dateret til tiden før Rygens erobring 1169, gerne til omkring 1150. For det har været forudsat, at de var opført som forsvarskirker mod venderne.⁷⁷

Med bygningsarkæologiske undersøgelser siden 1940'erne i Møre og på Øland blev det åbenlyst, at kirkernes udvikling havde været langt mere kompliceret end tidligere antaget. Kirkerne havde ofte gennemgået adskillige faser fra "normale" romanske kirker til de senere kendte pakhuskirker eller kløvsaddelkirker. Og forvandlingen af kirkerne i Møre og på Øland til flerfunktionelle kirker blev først flyttet frem med traditionelle metoder til 1200-tallet.⁷⁸ Selv forsøgte jeg at argumentere for, at også de bornholmske rundkirker skulle flyttes til 1200-tallet.⁷⁹

Siden kom overraskende dendrokronologiske dateringer fra Halltorp, Hossmo og Voxtorp i Møre samt Resmo på Øland, der flyttede overetagerne og befæstningen frem i tid og dermed næsten uden for rækkevidde fra hedenske angribere. Især Hossmo er nu vel-dateret: I Trækirke; II Stenkirke ca. 1120; III Kortårn ca. 1180; IV Overetage efter 1194; V Befæstet overetage ca. 1242 +/-5.⁸⁰

Lige som i Møre og på Øland synes også kirkebyggeriet på Bornholm at have været kompliceret med flere faser. Hvor normalt romanske landkirker i Danmark, ja i Norden bortset fra Gotland, først for alvor blev ombygget hen i den gotiske periode,⁸¹ så blev påfaldende mange af Bornholms kirker forandrede allerede i den romanske periode: Østerlars kirkes hvælv over mellemstokværket samt hele det tredje stokværk med skyttegan-

gen er en senere tilføjelse. Ols kirkes hvælv over det andet stokværk tilhører også en senere fase. Aa kirkes brede vesttårn blev udvidet kraftigt. Flere af tårnene er tilføjet senere - ved Bodils, Knuds, Ruts og Vestermarie kirke. Videre blev flere kirker aldrig fuldført efter planerne: Nykirke fik ikke et tredje stokværk. Aa kirke fik ikke dobbelte tøndehvælv i skibet. Og Bodils kirkes vesttårn blev ikke udvidet. Kirkebyggeriet på Bornholm giver således et indtryk af arkitektoniske ambitioner, som ændres undervejs og endelig afbrydes.

Ved hjælp af de dendrokronologiske dateringer er det muligt at groft skitsere en periodisering for stenkirkerne i Møre og på Øland. Og hypotetisk skulle periodiseringen kunne inkludere Bornholm, hvor kirkerne også gennemgik forandringer, men hvorfra der endnu savnes sikre dateringer: *Periode I*, ca. 1100-1170: "Normale" kirker. *Periode II*, ca. 1170-1240: Flerfunktionelle kirker, dels fra begyndelsen, dels ved ombygning. *Periode III*, ca. 1240-1340: Flerfunktionelle kirker befæstes, dels fra begyndelsen, dels ved ombygning. *Periode IV*, efter ca. 1340: Gradvis ophør af flerfunktionel brug og forbud mod befæstning af kirker.

Med denne periodisering som udgangspunkt vil jeg nu se nærmere på udviklingen ved Østersøen. De flerfunktionelle kirker synes da at tilhøre tiden for det danske Østersøveld, mens de befæstede kirker dukker op ved vældets nedgang.⁸²

Kirker, korstog og Knudsgilder

Under Valdemarerne, altså kongerne Valdemar den Store (1157-82), Knud Valdemarsen (1182-1202) og Valdemar Sejr (1202-41), skete en dansk ekspansion ved Østersøen. Mellem 1169 og 1222 blev landene langs Østersøens sydkyst, fra Holsten i vest og frem til Kurland

77 Wienberg 1989a, s. 14ff.

78 Åkerlund 1945; Tuulse 1955; Anderson, Iwar 1960; 1967; Andersson, Karin 1983; Boström 1983.

79 Wienberg 1989a, s. 15f, 22.

80 Andersson & Bartholin 1990; Boström & Bartholin 1990; også Anglert 1993.

81 Jfr. Wienberg 1993, s. 68ff; 2000.

82 Jfr. Wienberg 1989b, s. 30.

i øst, samt Estland erobret eller underlagt. Efter Valdemar Sejrs kidnapning 1223, nederlagene ved Mölln 1225 og ved Bornhöved 1227 måtte landområderne imidlertid opgives. Stormagtstiden var slut. Tilbage under dansk vælde blev Rygen til 1325, og Estland formelt, men ikke reelt, til 1346.⁸³

Den danske ekspansion i Østersøen skete på flere fronter og med flere samvirkende strategier i et kapløb med især svenskere og tyskere. Ekspansionen anvendte såvel mission og krig som handel og kolonisation. Korset, sværdet, vægten og ploven samarbejdede.

En mere eller mindre fredelig dansk indflydelse på kirker og kirkebyggeri ved Østersøen er blevet hævdet af flere forskere: Kunsthistorikeren Ragnhild Boström har opfattet Hulterstad og Resmo kirker på Øland som opført af danske bygmestre.⁸⁴ Historikerne Curt Wallin og Nils Blomkvist har knyttet St. Knuts kapel ved Gråborg på Øland til det danske Knudsgilde. De tolker kapellet som kernen i et "knutsfaktori", altså som en købmanskirke for Knudsgildet.⁸⁵ Middelalderarkæologen Karin Andersson har antydnet dansk indflydelse i Møre.⁸⁶ Arkæologen Ola Kyhlberg har ment, at den danske ærkebiskop Andreas Sunesen medvirkede ved nedskrivningen af Gutasagaen, altså sagaen om Gotland.⁸⁷ Og nylig har kunsthistorikeren Kersti Markus fremhævet Danmark som en stormagt ved Østersøen frem til 1240 og argumenteret for en hidtil overset dansk tilstedeværelse på Gotland.⁸⁸

Ekspansionen var dog først og fremmest militær med brug af ledingsflåden. Adskillige danske korstog ind i Østersøen er kendte, selv om oplysningerne er få og spredte: Til Små-

land 1123, Mecklenburg 1147 og Rygen 1159-69, til Øland 1170, til Finland 1191 og 1202, til Øsel (Saaremaa) 1206-07 og 1222, til Estland 1184, 1194, 1197 og 1219-1220 og til Preussen og Samland 1210. Et længe planlagt korstog til Estland blev afsendt 1244, men kom kun til Ystad.⁸⁹ Korstogene havde pavernes velsignelse, men grænsen mellem plyndring, erobring og kristning var uskarp. Korstog betød hellig krig.

Korstogene havde som et delmål at få kontrol med transithandlen over Østersøen af især pelsvarer fra Rusland/Novgorod til Tyskland/Lübeck. Men korstogene betød selv et opsving for handlen. Korstogene krævede forsyninger af våben, heste og fødevarer - og også hedningerne behøvede forsyninger. Korstogene fik således som konsekvens, at der opstod en blomstrende krigsøkonomi ved Østersøen fra midten af 1100-årene til midten af 1200-årene, hvor det neutrale Gotland gik i spidsen med salg til begge sider. Sammenhængen mellem krig og handel har imidlertid ikke fået større opmærksomhed hidtil.⁹⁰

Af betydning er her det danske Knudsgilde, som var et værnegilde med Knud Lavard, og senere også Knud den Hellige, som værnehelgen. Kong Valdemar var medlem af gildet og støttede gildets etablering af et hus på Gotland. Knudsgildet var udbredt i de danske købstæder og ind i Østersøen langs handelsvejene til Reval (Tallinn).⁹¹ Knudsgildet repræsenterer således en del af den danske ekspansion, hvor det hellige og det profane forenes, ligesom i de flerfunktionelle kirker.

Efter min mening kan flertallet af de flerfunktionelle kirker knyttes til handlen i køl-

83 Skyum-Nielsen 1971, s. 184, 213ff, 276ff.

84 Boström 1967; 1999, s. 84.

85 Wallin 1975, s. 30ff; Blomkvist 1979a, s. 196ff; 1979b, s. 77ff.

86 Andersson 1983, s. 200.

87 Kyhlberg 1991, s. 15ff, 233ff.

88 Markus 2000a; 2000b.

89 Gallén m. fl. 1964; Christiansen 1980, s. 48ff; Hørby 1992; Jensen, Kurt Villads 2000; Jensen, Janus Møller 2000; Schmidt 2000; Jensen, Carsten Selch 2002.

90 Nyberg 1976; Blomkvist 1997, s. 56; Wienberg 2000.

91 Weibull 1947; Wallin 1974; 1975; Gilkær 1980.

vandet af korstogene. Men de flerfunktionelle kirker blev anvendt som kirker året rundt. Og handlen kunne ligge i hænderne hos såvel lokale aristokrater som bønder, gejstlighed og gilder. De flerfunktionelle kirker kan altså hverken reduceres til købmanskirker eller til kirker alene for Knudsgildet.

Mere grundlæggende vil jeg hævde, at de flerfunktionelle kirker var en arkitektonisk analogi til samarbejdet mellem konge og kirke, til Knudsgildernes merkantile brødræskab og til korstogenes væbnede mission. For det som kendetegnede kirkerne, politikken, gilderne og korstogene var symbiosen mellem det hellige og det profane. Perioden af samarbejde blev indledt med kirkefesten i Ringsted 1170, hvor Valdemar den Stores far Knud Lavard blev kanoniseret, og hvor sønnen Knud bliver salvet og kronet som tronfølger. Og perioden blev afsluttet i 1245, da kongens kansler, biskop Niels Stigsen af Roskilde, blev tvunget i landflygtighed. Men denne almene tolkning forklarer ikke, hvorfor de flerfunktionelle kirker var særlig talrige på Bornholm, i Møre og på Øland.

Valdemarernes Danmark er blevet karakteriseret som en korsfarerstat, og vi finder flere spor af en korstogsideologi:⁹² Vedemans fribyttere, Knudsgilderne, korsflag på mønter for Valdemar den Store og Knud Valdemarsen samt de omdiskuterede kalkmalede rytterkampfriser i kirkerne. Men det bedste udtryk for korstogsideologien er nok rundkirkerne, der som symboler for Gravkirken i Jerusalem er blevet knyttet mere eller mindre håndfast til korstogstiden eller korsfarerne af flere forskere.⁹³ Rundkirkerne, lige som i øvrigt kirkerne med rundtårne, behøver imidlertid ikke at betyde, at bygherrerne (eller kvinderne) selv havde deltaget i korstogene, men blot en sym-

pati med ideologien. Rundkirkerne, der især forekom på Sjælland, på Bornholm, i Møre, i Västergötland, i Östergötland og i Uppland, samt kirkerne med rundtårne, der især forekom i Sydslesvig og i Skåne, skulle da kunne repræsentere personer eller områder, der tilsluttede sig ideologien. Og der tegner sig da et billede, hvor Gotland demonstrerede sin neutralitet gennem fraværet af symboler for korstogene. Bortset fra den manglekantede Helligånds kirke i Visby var der imellem de 95 sognekirker på landet ikke en eneste rundkirke og ikke et eneste rundt kirketårn.

I perspektivet af korstogsideologien fremtræder Bornholm overtydeligt. Bornholm (fig. 7) tilhørte ærkebispens af Lund, altså samme ærkebiskop som stod bag korstogene. Ærkebispens lod Hammershus opføre højt på en klippe, hvor den var vel synlig for alle, der fulgte sejlruten ind i Østersøen. Af 15 romanske sognekirker var ikke mindre end 4 rundkirker. Og de fleste af øens sognenavne henviste til kirkernes værnehelgener.⁹⁴ Sognenavne efter helgener forekommer ellers kun i købstæderne og ved valfartskirker (f. eks. St. Olof i Skåne). Bornholm optræder således som et helligt landskab midt i strømmen af korsfarere, købmænd og sørøvere. Men markeringen af korsfarerideologien på Bornholm behøver ikke kun at have været udadvendt. Den kan også have været rettet indad mod bornholmerne, der traditionelt (lige som gotlændingene) havde livlige kontakter med deres hedenske naboer. Der findes således mange spor i det arkæologiske fundmateriale af slaver på Bornholm i vikingetiden og den tidlige middelalder.⁹⁵

92 Hørby 1992; Jensen, Kurt Villads 2000; Jensen, Janus Møller 2000; Jensen, Carsten Selch 2002.

93 Frölen 1910-11, I s. 7ff, 136; Johannsen & Smidt 1981, s.105f; Andrén 1989; Wienberg 1989a, s. 18.

94 Ericson 1962.

95 Doktoranden Magdalena Naum ved Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet, har 2003 påbegyndt en afhandling med arbejdstitlen "Slavic Bornholm", der undersøger de slaviske spor på Bornholm.

Værn af det hellige

Teorien om forsvarskirken forenede Bornholm, Møre og Øland under en fælles trussel af hedenske hærgninger. Også i teorien om købmandskirken kan områdernes mærkelige kirker finde en fælles forklaring. Men når kirkerne karakteriseres som flerfunktionelle og knyttes sammen med rigsdannelsen, da skilles vejene.

De seneste årtier er de flerfunktionelle kirker i Møre og på Øland, lige som de gådefulde ølandske ringborge, blevet indskrevet i en regional politisk udvikling.⁹⁶ Det handler om Møre og Ølands position mellem rivaliserende svenske kongeætter og Valdemarerne, om Köpings nedgang og Kalmars opgang og om betydningen af personer som den mytiske kong Bugislev, jarlerne Birger Brosa og Ulf Fase samt hertug Knud Valdemarsen af Reval, senere af Blekinge. Men kilderne tillader kun enkelte lysglimt. Det meste forbliver spekulationer. Og den politiske udvikling i Møre og på Øland kan næppe udstrækkes til Bornholm.

Nylig har arkæologen Pierre Petersson foreslået, at de flerfunktionelle kirker i Møre tilkom i perioden ca.1200-50, når et lokalt aristokrati følte sig truet. Netop kirkerne i Møre kan ved flere tilfælde knyttes til storgårde - tydeligst ved Kläckeberga. Og det virker som, at lokale jordejere blev udmanøvreret gennem 1200-årene af et udefra kommende aristokrati ved Møres integrering i det svenske rige. De flerfunktionelle kirker skulle således være et krisetegn i en periode af social uro. Kirkernes hellighed skulle værne en gammel social orden.⁹⁷

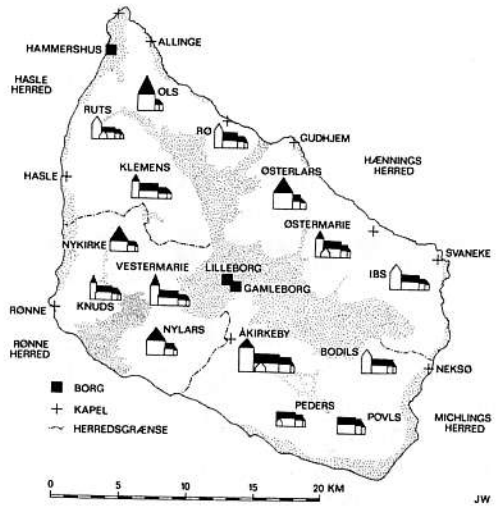

Fig. 7. Bornholm i middelalderen. Efter Wienberg 1989.

Forslaget fortjener drøftes i forhold til Bornholm. For også Bornholm kan vise runestene og tidlige vesttårne, der normalt knyttes til forekomsten af et aristokrati og til storgårde.⁹⁸ Kongemagten og ærkesædets overtagelse af Bornholm må have fået konsekvenser for de lokale høvdinge eller bønder. Men samtidigt savnes de traditionelle spor af en sammenhæng mellem et aristokrati og kirkerne. Der er (endnu) ikke påvist nogle storgårde indtil eller omkring de bornholmske kirker. Og der savnes spor af herskabsgallerier i øens kirketårne - bortset fra en nu borttaget tribune i vestenden af Aa kirke.⁹⁹

På Bornholm er situationen om muligt endnu dårligere belyst end i Møre og på Øland. Tre af de fire herreder på Bornholm var underlagt ærkesædet i Lund som en forlening. Der fandtes en kongelig borg, Lilleborg, og senere en ærkebiskoppelig borg, Hammershus.¹⁰⁰

95 Doktoranden Magdalena Naum ved Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet, har 2003 påbegyndt en afhandling med arbejdstitlen "Slavic Bornholm", der undersøger de slaviske spor på Bornholm.

96 F. eks. Anglert, Marit 1993, s. 166ff; Borg 2000, s. 9ff; Anglert, Mats 2001, s. 504ff.

97 Petersson 2002; jfr. også Anglert 2001.

98 Jfr. Wienberg 1989a, s. 10ff; 1989b, s. 32.

99 DK VII Bornholm, 1954-59, s. 142ff.

100 Wienberg 1989a; Nielsen 1998, s. 13ff.

Men realiteterne i kongens og ærkesædets magt over øen er ukendt. Selv om det er fristende at knytte de befæstede kirker til kirkekampens strider mellem kongen og ærkebispens, så er det gæteri. Og kirkekampen kan næppe overføres til Møre og Øland.

Udviklingen på Bornholm, i Møre og på Øland kan imidlertid sættes på en ny fælles formel. Forudsætningerne er imidlertid, at Valdemarernes Østersøvælde strakte sig over den senere rigsgrænse mellem Sverige og Danmark, og at de flerfunktionelle kirker fulgte den samme kronologiske udvikling. At det danske Østersøvælde påvirkede i det mindste Øland, kan der ikke være tvivl om. Derimod er dateringerne endnu ganske hypotetiske.

Hvis de dendrokronologiske dateringer fra Møre og Øland er typiske for Østersøen, så betyder det, at kirkerne blev befæstet i samme periode som købstæder og mange hovedgårde blev befæstet. Selv om enkelte kirker, købstæder og gårde blev befæstet allerede i 1100-årene, så kan hovedparten tilhøre det, som i Danmark er blevet kaldt "borgerkrigstiden" ca. 1240-1340. De befæstede kirker bliver altså en del af det klassiske problem omkring privatborgens epoke. Men hvorfor bliver så kirker, købstæder og gårde befæstet? Eller med en omformulering af det hellige værn: Hvorfor var det nødvendigt at endog værne det hellige?

Befæstningerne tilhører måske den urolige tid efter Valdemar Sejrs død 1241: "Med hans død faldt i sandhed kronen af de danskes hoved", som det er formuleret i *Ryd Klosters Årbog*.¹⁰¹ Men situationen åbner for mange konkrete tolkningsforslag. For på den ene side var tiden fra 1240'erne fyldt med yderst reelle konflikter indenfor grene af kongeslægten, mellem kongen og kirken, mellem kongen og aristokratiet, mellem de nordiske riger og

mellem kristne og hedninge i Baltikum, hvortil kom adskillige bondeoprør. Og på den anden side var befæstningen af et fåtal kirker og mange mindre borge ikke fortifikatorisk overbevisende.

Kirkernes befæstning minder om kreneleeringen i middelalderens England.¹⁰² Og den minder om forsvarsdetaljerne ved renæssansens herregårde.¹⁰³ I begge tilfælde ser vi svage symbolske befæstninger, hvor hensigten dels var at demonstrere den aristokratiske rang, dels var at afskrække mod angreb. Befæstningen kunne ikke bruges i egentlig krig, men kunne måske hindre indbrud, røveri, kidnapning og almuens angreb. I en periode med politisk uro og decentralisering af magten (dvs. feudalisering) forenes konkrete behov og kristne forestillinger i et både-og. Befæstningen fremtræder, da kongens og lovens autoritet ikke længere er tilstrækkelige til at sikre freden. Behovet var størst i rigernes periferi, altså på Bornholm langt fra Sjælland, og i Møre og på Øland langt fra Mellemsverige.

Befæstningen kan opfattes som et reelt svar i en urolig periode og som en symbolsk markering. Nylars kan have fået en kreneleret skyttegang, fordi kirken faktisk var truet, men befæstningen kan også have været en imitation af muren om Det himmelske Jerusalem. Og det højtliggende Hammershus kunne være et befæstet støttepunkt for ærkesædet, en markering af ærkesædets højhed over Bornholm og igen en jordisk imitation af Himmelborgene. Vanskeligheden ved at afgøre, om de flerfunktionelle kirker egentlig er befæstede eller ej, kan således have sin baggrund i en bevidst arkitektonisk flertydighed. Nylars skulle ligne en borg, men ikke fungere som en borg.

Befæstningen kan være et konkret svar mod ydre militære trusler. Anledningen kan være de sidste hedenske reaktioner inden Den tyske

102 Coulson 1982.

103 Jfr. Uldall 1931-32, s. 126.

104 Christiansen 1980, s. 89ff.

101 Ryd Klosters Årbog, s. 57.

Orden beherskede Baltikum. Ordenen led således flere nederlag i årtierne efter 1242.¹⁰⁴ Den hedenske reaktion kan have betydet nye angrebsbølger over Østersøen. Og hvad var bedre angrebsmål for hedningene end kirkerne, der stod som symboler på korstogene? Netop kirkerne og klostrene var udsatte i oprørene i Baltikum, således i det store estiske oprør 1343.¹⁰⁵ Men derved er vi faktisk tilbage ved udgangspunktet, nemlig teorien om forsvarskirken og de ydre fjender.

Befæstningen kan også være et svar på indre trusler. Når en ydre ekspansion ikke længere er mulig, så vendes ufreden indad.¹⁰⁶ Da den danske ekspansion i Østersøen blev tvunget til ophør, og korstogsideo­logien derfor ikke længere var overbevisende som sammenholdende politisk kraft, kan aristokratiet og gejstligheden have iværksat en symbolsk militarisering af kirkerne som et led i en intern mobilisering.

Dateringen af befæstningerne til midten af 1200-årene åbner også for et nyt perspektiv tværs over Østersøen. Halltorp og Kläckeberga i Møre samt Källa på Øland (fig. 8), der med rette kan benævnes borgkirker, kan være inspireret af arkitekturen i Den tyske Orden. En egentlig funktionel fusion kan nemlig iagttages i de militære klosterordners forening af borg og kloster. Den tyske Orden skabte en egen arkitektur med befæstede klostre, de såkaldte konventhuse, i Livland (nuværende Estland og Letland) og Preussen fra ca. 1250, og især efter 1300. Et monumentalt eksempel er ordenens hovedsæde Marienburg, nu Malbork, i Polen. Ordensarkitekturen blev efterlignet af de lokale fyrstebisper og også af andre klosterordner. Den velbevarede Arensburg (Kuressaare) på Øsel (Saaremaa) blev således opført som et kon-

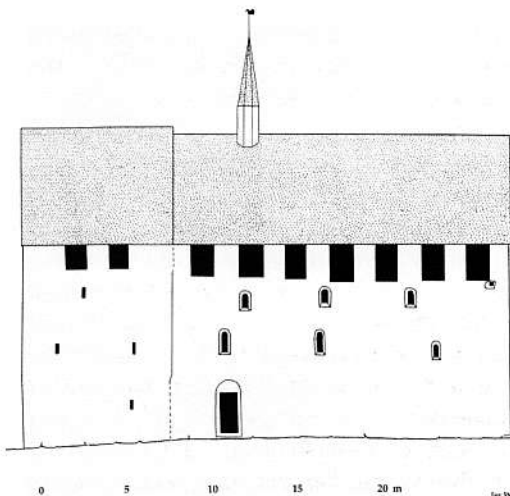

Fig. 8. Källa kirke på Øland omkring midten af 1200-årene. Tegnet efter oplysninger i SvK 128, 1969.

venthus af bispem af Øsel-Wiek i 1300-årene.¹⁰⁷ Og cistercienserklostret i Padise i Estland opført i perioden 1317-1448 mindede mere om en borg end et kloster.¹⁰⁸

Baltikum behøver altså ikke kun at blive opfattet som hjemstedet for hærgende hedninger, men også som et arkitektonisk forbillede. Foreløbig nærmer sig dateringerne vest og øst for Østersøen hinanden, men de har ikke nået hinanden endnu.

Kunsthistorikeren Armin Tuulse har i øvrigt udpeget adskillige kirker som forsvarskirker i Estland. I Baltikum fortsatte opførelsen af flerfunktionelle eller befæstede kirker tilsyneladende helt frem til omkring 1500. Udviklingen må utvivlsomt ses på baggrund af både indre og ydre trusler, dels stridigheder mellem den tyske adel og de estiske bønder, og dels angreb fra Rusland.¹⁰⁹ Da de sociale og politiske forhold var ganske anderledes end i

105 Jakobsson 1989, s. 20f.

106 Jfr. Lindkvist 1988; Vandkilde & Bertelsen 1999.

107 Alltoa 1993a.

108 Alltoa 1993b; Tamm 1993, s. 204.

109 Tuulse 1940; 1945.

Skandinavien, bliver det imidlertid en anden historie, der behøver en egen kritisk undersøgelse.

Kirkens frigørelse

Kirken kunne efter midten af 1200-årene endelig frigøre sig fra de mægtiges værn. De mægtiges ejerret til kirkerne blev forvandlet til en patronatsret, mens bønderne overtog forvaltningen. Materielt kan forandringen iagttages i en fysisk og symbolsk adskillelse af kirken og de mægtige lægfolk: Kongens og dronningens særlige sæder i domkirken i Lund blev fjernet på initiativ af ærkebispens,¹¹⁰ ligesom talrige aristokratiske tårngallerier blev lukket i de følgende århundreder. Kirken og præstegården blev udskilt fra hovedgårdens toft. Senere flyttede hovedgården ofte væk fra kirken.¹¹¹ Og det romanske formsprog blev erstattet af det gotiske.¹¹² Men frigørelsen fra de mægtiges værn betød også, at kirken ikke længere behøvede at acceptere udnyttelsen af kirkens hellighed til ikke-kirkelige formål. Nu ophørte både brugen og opførelsen af flerfunktionelle eller befæstede kirker.

At den intime nærhed mellem gården og kirken blev opfattet som et problem, fremgår allerede af ærkebiskop Andreas Sunesens statutter fra 1200-årenes første årtier. Ærkebispens forsøgte her at regulere gudstjenester i "herrerens gårde" således, at der skulle findes et "passende hus, udpeget til denne tjeneste alene", og at kirkens prydelser ikke måtte "bringes til almindelige huse på en ubetænksom eller upassende måde".¹¹³

Et vidnesbyrd om, at gejstligheden ikke længere ville acceptere lægfolkets brug af kirken er, når ærkebiskop Eilif af Nidaros i 1320'erne krævede, at sager skulle ud af kir-

ken: "Ingen præst må tillade at der placeres kister, husgeråd, fiskegarn, skibsudrustning eller noget andet i kirken, med mindre det gælder at redde det fra plyndring og ildebrand, men selv da må det hurtigst muligt flyttes bort. Alle, som handler anderledes, bøder en mark."¹¹⁴

(Mis)bruget kulminerede ved Mariakirken i Visby på Gotland. Mariakirkens mægtige magasinloft (*fig. 9*), der dateres til ca. 1310-40, var både yngst og størst af de flerfunktionelle tilbygninger.¹¹⁵ Kirkernes liturgiske kostbarheder blev herefter anbragt i vægskabe i koret eller i et sakristi. Tiendekornet derimod havnede i en kirkelade ved kirkegårdens mur. Kirkeladen stod på grænsen mellem det hellige og det verdslige, længst væk fra kirkebygningen, men dog i det indviede område.

Kirkens frigørelse fra de mægtiges værn betød således, at den flerfunktionelle fusionskirke blev opdelt i flere funktionelle dele - kirke med sakristi for sig og kirkelade for sig. Kirkens frigørelse betød en opløsning af symbiosen mellem det hellige og det profane. Først her frigjordes begreberne helligt og profant som selvstændige kategorier.

Og blev kirkerne befæstet i 1200-årene, så var det først i 1300-årene, at fænomenet dukkede op i de skriftlige kilder. Første gang var i en forordning af biskop Svend af Århus i 1342: "Fremdeles alle, hver og en, som med væbnede mænd eller bueskytter befæster, besætter og bemægtiger sig kirketårne eller kirker for at gøre dem til fæstninger og forsvarsværker uden deres prælaters og kapitlers bemyndigelse, billigelse og samtykke, skal ved selve handlingen pådrage sig bandlysningsdom".¹¹⁶ Forbuddet gentages siden og stadfæstes for hele ærkestiftet i 1345, 1376, 1383 og 1425.¹¹⁷

110 Cinthio 1997.

111 Velbelyst ved Bjäresjö i Skåne jfr. Callmer 1992; Skansjö 1992; Wienberg 1993, s. 58ff.

112 Jfr. Bolvig 1992; Wienberg 1993, s. 63f.

113 DD/DRB I IV nr. 65.

114 Lysaker 1991, s. 14 i min oversættelse.

115 SvK 175, 1978, s. 110ff, 164ff.

116 DD/DRB 3 I nr. 256.

117 DD/DRB 3 II nr. 153; 4 I nr. 33; 4 II nr. 342; LÄU 3, nr. LIV.

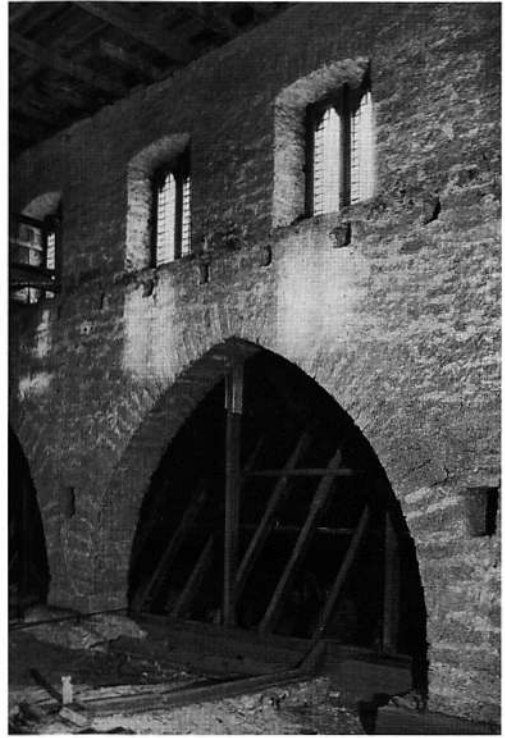
Når de befæstede kirker dukkede op i teksterne i 1340'erne, kan det selvfølgelig skyldes, at de repræsenterede et nyt problem. Netop i Århus stift kendes flere kirker, hvor kirkegården blev befæstet ved denne tid.¹¹⁸ Men snarere skyldes det, at kirken nu forsøgte at regulere befæstningen. For befæstningen var vel at mærke ikke i sig selv utilladelig, men den krævede gejstlighedens samtykke. Ligesom kongemagten forsøgte at regulere befæstningen af købstæder og forekomsten af private borge som et led i en centralisering, så forsøgte kirken som et led i sin frigørelse at regulere befæstningen af kirkerne.¹¹⁹

Østersøens flertydige kirker

På Bornholm står et rundt stenhus, som besøges flittigt af turister. Det er Nylars kirke, hvor det mægtige stenhus tidligere var kirke, magasin og fæstning på én og samme gang: Nederst et kirkerum, derover et magasin og øverst en skyttegang med udsigt over land og hav. Så vidt så godt!

Men hvem lod Nylars kirke opføre? Hvornår skete det og hvorfor? Blev kirken nogensinde forsvaret mod angreb? Hvem var da forsvarene, og hvem var angriberne? Kristne, hedninge eller både -og? Hvem lod opbevare hvad i magasinet? Hvor kom det fra, og hvor var det på vej? Og hvordan blev huset i Nylars opfattet i sin samtid? Som en kirke, et pakhus eller en borg? Uvisheden overskygger visheden.

Der savnes konkrete samtidige belæg på, at kirker blev opført med henblik på forsvar. Der findes ingen samtidige oplysninger om over-

Fig. 9. Klerestorieetagen eller magasinloftet ved Mariakirken i Visby på Gotland. Foto 1975 i SvK 175, 1978.

etageres brug. I de tilfælde, hvor kirkerne ifølge skriftlige kilder faktisk blev benyttet til tilflugt eller som militære støttepunkter, synes kirkerne ubefæstede. Den kullede Greve belejrede således Ubby kirke i 1333, og holsterne afbrændte (Kirke)helsing i 1342, begge på Sjælland, men ingen af kirkerne var befæstede.¹²⁰ Kirkerne kunne anvendes til forsvar, men var altså ikke nødvendigvis bygget med denne hensigt. Kun Kläckeberga og Hossmo i Møre har fortifikatoriske træk og vides at have optrådt i stridigheder, men

118 F. eks. Malling jfr. Schultz 1945 og DK XVI Århus, hf. 26, 1984, s. 2305ff.

119 Den svenske konge Magnus Birgersson Ladulås lod således i 1288 Visby bøde for at have opført en bymur uden tilladelse. Og dronning Margrethe I forbød i 1396 private borge. Eksisterende skulle nedrives, og ingen nye måtte opføres.

120 Mackeprang 1920, s. 38f; også Kjær & Grinder Hansen 1988, s. 46.

fortifikationen og hændelserne adskilles formodentlig af et par århundreder.¹²¹

Et fåtal kirker har utvetydigt været anvendt til kortere eller længere beboelse. Boligerne har varieret fra lave kældre til overhvalvede sale, ligesom beboerne har tilhørt flere forskellige kategorier - korsfarere, håndværkere, jarler og præster. Men spor efter varme og sanitet hører til undtagelsen. Langt de fleste savner alle spor, som kan have gjort beboelsen behagelig. Ja, rummene er ofte mørke og ubekvemme. Så selvom kirkerne ligger langs sejl-ruten for korstogene, så kan herberg eller bolig kun have været aktuel for et fåtal af Østersøens mærkelige kirker.

Der findes talrige både skriftlige og materielle belæg for handel over Østersøen og for Knudsgilderne. Men handlen og gilderne kan ikke konkret knyttes til de flerfunktionelle kirker. Og de flerfunktionelle kirker mangler tydelige spor af at have været anvendt som pakhuse. Der er ingen hejseanordninger (bortset fra Mariakirken i Visby) eller spor af varer. Og langt fra alle overrum kan have fungeret som varelager, når man ser på den besværlige adgang og minimale størrelse.

Det er åbenlyst, at kirker, som blev tillagt en særlig betydning, blev kopieret flittigt. Og teologiske skrifter beretter, at arkitekturen havde symbolske betydninger ned i de mindste detaljer. Men begrebet kopi blev opfattet ganske generøst. Der er langt fra Jerusalems hellige pladser og kirkefædrenes dybsindige udlægninger til Østersøen og bornholmernes kirkebyggeri. Betydningen kunne ændres undervejs og ændres gennem hele middelalderen. Betydningen afhang også af øjnene, som så. Kort sagt, da der ikke er nogen enkel sammenhæng mellem form og indhold, forbliver kirkebyg-gernes budskab oftest i det dunkle.

Forandringen i tolkningen fra forsvarskirken til den flerfunktionelle kirke har mere handlet om et skifte i perspektiv end i nye kilder. Skiftet i 1980'erne må ses på baggrund af tre forhold: For det første fremkom der et nyt syn på middelalderens sociale struktur som mere hierarkisk end tidligere antaget. Den nye opfattelse, at de tidlige kirker var opført af en aristokratisk elite, lod sig vanskeligt forene med den tanke, at kirken fungerede som tilflugtsborg for almindelige sogneboere. For det andet blev rigssamlingen i Danmark, men især i Sverige, udstrakt i tid og regionaliseret. Billedet af en central kongemagt og et veldefineret rige blev afløst af konkurrerende ætter og føderationer af mere eller mindre selvstændige regioner, der kun gradvist og under modstand blev forenet. For det tredje blev kirkerne omdateret, først med konventionelle metoder, siden med dendrokronologi. Men de nye dateringer blev vel at mærke først aktuelle, da skiftet i perspektiv var sket. Først kom tankerne - siden fulgte kildematerialet efter!

Kildesituationen tillader altså ingen kategoriske udtalelser. Vi kan finde argumenter for og imod i princip hvilken som helst forklaring. For der er simpelthen for langt mellem teksterne og monumenterne i samtiden. Historiens hændelser og kirkearkæologiens murværk er som komplementære perspektiver: Uforenlige, men begge nødvendige. Vi savner en "Bornholmernes bedrifter" eller en "Ølands krønike" fra samtiden, der kan bygge bro over kløften.

I det metodiske mellemrum kan enhver spinde sin egen fortælling med de mærkelige middelalderkirker som kulisser, og med kongesønner, slaviske fyrster, Knudsbrødre, korsfarere eller endog Tempelherrer som aktører. Kløften mellem teksterne og monumenterne indbyder til hypoteser, tolkninger, fantasier og fantastierier.

121 Åkerlund 1945, s. 49ff; Tuulse 1955, s. 137f; Kläckeberga var måske oprindeligt et stenpalads, som først i 1400-årene blev forvandlet til en sognekirke jfr. også Anglert 2001, s. 494f, 502f.

Foreliggende artikel er en let forkortet og ajourført version af artiklen "Fæstninger, magasiner og symboler – Østersøens flertydige kirker", der er trykt første gang i *META*.

Henvisninger

Ahlqvist, Abraham: *Öland Historia och Beskrifning, I-III*. Kalmar 1822-27. (Brombergs Faksimilserie, Uppsala 1979)

Alltoa, Kaur: Das Konventhaus in Estland. *Castella Maris Baltici I*. (Red.) Knut Drake. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae I. Stockholm 1993a. S. 11-16.

Alltoa, Kaur: Medeltida estnisk klosterarkitektur. *Hikuin 20*. Højbjerg 1993b. S. 187-198.

Anderson, Iwar: *Halltorps kyrka*. Svenska fornminnesplatser 45. Stockholm 1956.

Anderson, Iwar: *Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp*. Antikvariskt arkiv 14. Stockholm 1960.

Anderson, Iwar: Hagby fästningskyrka. *Fornvännen Årg. 62, 1967*. Stockholm 1967. S. 22-36.

Andersson, Karin: Kalmarmarkens kyrkor under tidig medeltid. *Hikuin 9*. Højbjerg 1983. S. 189-202.

Andersson, Karin & Bartholin, Thomas S.: Några medeltida kyrkor vid kalmarmarkens i dendrokronologisk belysning. *Hikuin 17*. Højbjerg 1990. S. 183-200.

Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr 13. Bonn/Malmö 1985.

Andrén, Anders: Bygherre på korståg. *Sydsvenska Dagbladet 22 juli 1989*. Malmö 1989.

Andrén, Anders: Landscape and settlement as utopian space. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. (Eds.) Charlotte Fabech & Jytte Ringved. Århus 1999. S. 383-393.

Anglert, Marit: Hvem forsvarede hvad? Nogle refleksioner over de såkaldte forsvarskirker. *Bornholmske Samlinger 1989, III: 3*. Rønne 1989. S. 35-48. (Tidligere trykt i *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift 1984: 3-4*. Lund 1985. S. 19-38.)

Anglert, Marit: Kyrkorna i Möre. *Möres kristnande*. (Red.) Henrik Williams. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. Uppsala 1993. S. 145-170.

Medeltidsarkeologisk tidskrift 2000: 4, Lund 2000, s. 26-58. *META*-artiklens svenske og norske citater og begreber er blevet oversat til dansk.

Anglert, Marit & Sjögren, Torbjörn: Forsvarskirker i skottgluggen (debatt). *Artefact 1-15 sep 1998*. (Internet tidskrift 1998)

Anglert, Mats: Landskap, bebyggelse og makt under yngre jernalder og medeltid. *Möre - historien om ett småland*. (Red.) Gert Magnusson. Kalmar 2001. S. 485-516.

Beckett, Francis: *Danmarks Kunst. I-II*. København 1924-26.

Blom, Otto: Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895, II: 10*. Kjøbenhavn 1895. S. 1-86.

Blomkvist, Nils: Kalmars oppkomst och äldsta tid. *Kalmar stads historia I*. (Red.) Ingrid Hammarström. Kalmar 1979a. S. 167-308.

Blomkvist, Nils: Medieval Eketorp and Contemporary Turn-over Places on Öland. *Eketorp. Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Setting*. (Red.) Ulf Näsman & Erik Wegraeus. Stockholm 1979b. S. 61-100.

Blomkvist, Nils: När hanseaterna kom. En stadshistorisk jämförelse mellan Visby och Kalmar. *Gotländskt Arkiv 1997. Meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner. Årg. 69*. Visby 1997. S. 47-70.

Bolvig, Axel: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. København 1992.

Borg, Kaj: Reflexioner kring den medeltida befästningen Eketorp-III. *Eketorp-III. Ett medeltidsarkeologiskt projekt*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report series 72. Lund 2000. S. 1-29.

Boström, Ragnhild: J. H. Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkningar. *Konsthistoriska Studier tillägnade Sten Karling*. (Red.) Erik Forsman m. fl. Stockholm 1966. S. 59-78.

Boström, Ragnhild: Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History of Art 13. Stockholm 1967. S. 151-166.

Boström, Ragnhild: Jonas Haquini Rhezelius och Ölands kyrkor. *Kalmar Län 1978, Årg. 63*. Kalmar 1978a. S. 113-118.

- Boström, Ragnhild: *Källa gamla kyrka*. Svenska fornminnesplatser 37. Stockholm 1978b. (1 udg. 1949)
- Boström, Ragnhild: Ölands försvarskyrkor. *Kalmar Län 1982, årg. 67*. Kalmar 1982. S. 19-37.
- Boström, Ragnhild: Ölands medeltida kyrkorn. *Hikuin 9*. Højbjerg 1983. S. 163-188.
- Boström, Ragnhild: Is Resmo Church the earliest Stone Church in medieval Sweden. *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD*. (Eds.) Nils Blomkvist & Sven-Olof Lindquist. CCC papers 1. Visby/Kalmar 1999. S. 79-90.
- Boström, Ragnhild & Bartholin, Thomas S.: Dendrokronologisk datering av några öländska kyrkor. *Hikuin 17*. Højbjerg 1990. S. 201-210.
- Boström, Ragnhild & Nilsson, Åke: "Dammsugning" av kyrkvindar. *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning 1971: 1, årg. 66*. Stockholm 1971. S. 284-291.
- Brengaard, Carsten: *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*. Kirkehistoriske Studier. København 1982.
- Brunius, C. G.: *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund 1850.
- Brunius, C. G.: *Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857*. Lund 1860.
- Callmer, Johan: A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region*. (Eds.) Lars Larsson & Johan Callmer & Berta Stjernquist. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°. N. 9. Stockholm 1992. S. 411-457.
- Christiansen, Eric: *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525*. New studies in medieval history. London/Basingstoke 1980.
- Christie, Håkon: Leidangsmateriell på kirkeloftet. *Hikuin 12*. Højbjerg 1986. S. 67-72.
- Cinthio, Erik: Talande tecken och en kämpande ärkebiskop. *Amico Amici. Gad Rausing den 19 maj 1997*. (Red.) Jonas Ellerström. Lund 1997. S. 139-149.
- Coulson, Charles: Hierarchism in Conventual Crenellation. An Essay in the Sociology and Metaphysics of Medieval Fortification. *Medieval Archaeology XXVI*. London 1982. S. 69-100.
- Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene I-VIII*. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1933-61. (forkortes DGL)
- Danmarks Kirker Iff*. (Udg.) Nationalmuseet. København 1933ff. (Forkortes DK)
- Danmarks Riges Breve 1: Iff*. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DRB)
- Diplomatarium Danicum 1: Iff*. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DD)
- Diplomatarium diocesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok. 3, 1421-1460*. (Utg.) Lauritz Weibull. Monumenta Scaniae historica. Lund 1900. (forkortes LÄU)
- Durkheim, Émile 1912. *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le systématique en Australie*. Travaux de l'année sociologique. Paris 1912.
- Ekhoff, Emil: Om kyrkornas forna egenskab af försvarverk. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1899, II: 14*. Kjøbenhavn 1899. S. 19-80.
- Eliade, Mircea: *Heligt och profant*. Stockholm 1968. (1 udg. Hamburg 1957)
- Ericson, Jörgen: De bornholmske sockennamnen. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift 1961-1962*. Lund 1962. S. 22-32.
- Eriksson, Jan: Två arkeologiska kyrkundersökningar i Bjälbo. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift 1983:2*. Lund 1983. S. 32-34.
- Friis, C. B.: Bornholms runde Kirker. *Kirkehistoriske Samlinger 1: II*. Kjøbenhavn 1853-56. S. 145-155.
- Frölen, Hugo F.: *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning med 270 bilder. I-II*. Stockholm 1910-11.
- Gallén, Jarl & Bøe, Arne & Nielsen, Herluf: *Korståg. Kulturhistoriskt leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 9*. Malmö 1964. Sp. 210-220.
- Garwood, Paul & Jennings, David & Skeates, Robin & Toms, Judith (eds.): *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion. Oxford, 1989*. Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 32. Oxford 1991.
- Gilkær, Hans Torben: In honore sancti Kanuti martyris. Konge og Knudsgilder i det 12. århundrede. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning 46: 2*. Lund 1980. S. 121-161.
- Gustafsson, Evald & Weidhagen, Margareta: Investigations in Hammarlund church. *Res Mediaevales Ragnar Blomqvist kal. mai. mcmclxxiii oblata*. (Red.) Anders W. Mårtensson. Archaeologica Lundensia III. Lund 1968. S. 154-168.

- Hamre, Lars & Fenger, Ole & Granlund, John: *Asyl. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 21*. Malmö 1977. Sp. 91-95.
- Harrison, Dick: *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*. Stockholm 1998.
- Hildebrand, Hans: *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversigt*. Stockholm 1875.
- Hildebrand, Hans: *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. I-III*. Stockholm 1879-1903.
- Hildebrand, Hans: *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversigt. 2 upplagan*. Stockholm 1907.
- Hinz, Hermann: Wehrkirchen im östlichen Skandinavien. *ZAM, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 11*, 1983. Köln 1985. S. 61-91.
- Hørby, Kai: Danmark og Estland i middelalderen. *1219. Dannebrog og Estland*. (Red.) Michael Andersen & Frank Birkebæk. Roskilde 1992. S. 30-38.
- Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm 1993.
- Jakobsson, Svante: *Esternas uppror 1343*. Uppsala 1989.
- Jensen, Chr. Axel: Lillehedinge, Storehedinge og Karise. Nye bidrag til spørgsmålet om danske forsvarskirker. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1918, III: 8*. Kjøbenhavn 1918. S. 1-24.
- Jensen, Carsten Selch: Valdemar Sejr, korstogsbevægelsen og den pavelige reformpolitik i 1200-tallets første halvdel. *Historisk Tidsskrift 102 hf. 1*. København 2002. S. 23-54.
- Jensen, Janus Møller: Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark ca. 1070-1169. *Historisk Tidsskrift 100 hf. 1*. København 2000. S. 285-328.
- Jensen, Kurt Villads: Danmark som korsfarerstat. *Den jyske historiker 89*. Krig, korstog og kolonisering. Århus 2000. S. 48-67.
- Johannsen, Hugo & Smidt, Claus M.: *Danmarks arkitektur. Kirkens huse*. København 1981.
- Johansen, Paul: Die Kaufmannskirche. *Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum*. (Red.) Mårten Stenberger. Acta Visbyensia I. Visby 1965a. S. 85-134.
- Johansen, Paul: Købmanskirke. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 10*. Malmö 1965b. Sp. 74-75.
- Kjær, Ulla & Grønder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark. Den katolske tid. Indtil 1536*. København 1988.
- Kyhlberg, Ola: *Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland*. Theses and Papers in Archaeology 4. Stockholm 1991.
- Kærulf Møller, Lars: Bornholmske rundkirker og Armenien. *Bornholmske Samlinger III: 1*. Rønne 1987. S. 137-143.
- Langberg, Harald (red.): *Hvem byggede Hvad. Gamle og nye Bygninger i Danmark*. København 1952.
- Langberg, Harald: *Danmarks Bygningskultur. En historisk oversigt. I-II*. København 1955. (2 udg. Aarhus 1978)
- Lange, Johan: *Værn og våben i kirker og klostre*. København 1987.
- Lauring, Palle: *Bornholm. Rejse i Danmark II*. København 1957.
- Lindgren, Mereth: Stenarkitekturen. *Den romanska konsten*. (Udg.) Lennart Karlsson m. fl. Signums svenska konsthistoria 3. Lund 1995. S. 53-115.
- Lindkvist, Thomas: *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. Opuscula Historica Upsaliensia I. Uppsala 1988.
- Lysaker, Trygve (udg.): *Erkebiskop Eilifs tredje statutt*. Småskriftserien I. Trondheim 1991.
- Løffler, J. B.: *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder (Den romanske Periode)*. Kjøbenhavn 1883.
- Løffler, J. B. & Mackeprang, M.: Har Kalundborg Kirke haft Murkrone og Skyttegang. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1902, II: 17*. Kjøbenhavn 1902. S. 37-44.
- Mackeprang, M.: *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. København 1920. (2. udg. 1944)
- Magnusson, Gert (red.): *Möre – historien om ett småland*. Kalmar 2001.
- Markus, Kersti: Danskar, inte tyskar, styrde över Östersjön i tidig medeltid. *Populär Arkeologi 2000:2, årg. 18*. Lärbro 2000a. S. 24-25.
- Markus, Kersti: *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet*. Tallinn 2000b.
- Mathiesen, Aage: Oplysninger om middelalderlige Fæstningstaarne. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1902, II: 17*. Kjøbenhavn 1902. S. 45-68.
- Matthiessen, Hugo: *Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer*. København 1922.

- Nielsen, Finn Ole Sonne: *Middelalderens Bornholm*. (Udg.) Bornholms Amtsråd. Rønne 1998.
- Nilsson, Bertil: Frids- och asylföreskrifter rörande den medeltida sockenkyrkan. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. (Red.) Olle Ferm. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm 1991. S. 473-504.
- Nyberg, Tore: Kreuzzug und Handel in der Ostsee zur dänischen Zeit Lübecks. *Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt*. (Hrsg.) O. Ahlers & A. Grassmann & W. Neugebauer & W. Schadendorf. Lübeck 1976. S. 173-206.
- Nyborg, Ebbe: Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse. *Hikuin 17*. Højbjerg 1990. S. 7-20.
- Palme, Sven Ulric & Meyer, Poul & Bøe, Arne: Fridslagstiftning. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 4*. Malmö 1959. Sp. 621-626.
- Petersson, Pierre: *I guds hus under heligt beskydd. En kontextuell diskussion kring varför och av vem de flerfunktionella kyrkorna uppförts, med Möre som utgångspunkt*. CD-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet vt 2002. (stencil)
- Poulsen, Niels Jørgen: Lille Heddinge kirke - en kridtstenskirke i tre stokværk. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1977*. København 1977. S. 122-132.
- Ryd Klosters Årbog i kulturhistorisk belysning*. (Udg.) Rikke Agnete Olsen. Højbjerg 1989.
- Saxo Grammaticus. Danmarks Krønike*. Oversat af Fr. Winkel Horn. Illustrationer af Louis Moe. København 1898.
- Schmidt, Iben Fønnesberg: De skandinaviske kongemagters korstogserobringer i Baltikum. *Den jyske historiker 89*. Krig, korstog og kolonisering. Århus 2000. S. 112-132.
- Schultz, C. G.: Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1945*. København 1945. S. 85-100.
- Schultz, C. G.: En rundkirke i Roskilde. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950*. København 1950. S. 139-147.
- Skansjö, Sten: Från vikingatida stormansgård till renässanslott - Bjersjöholm under äldre historisk tid. *Bjersjöholm. Gods och slott*. (Red.) Sölve Johansson. Skånska senmedeltid och renässans 13. Lund 1992. S. 14-75.
- Skov, Erik: *Østerlars Kirke*. Faglig Læsning 40. København 1960. (5 oplag 1968)
- Skovgaard-Petersen, Inge: Anmeldelse af Carsten Brengaard: Muren om Israels hus. *Historisk tidsskrift 84, 14*: V. København 1984. S. 95-108.
- Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og Slave*. Danmarkshistorie uden retouche 3. København 1971.
- Steffen, Richard: *Romanska småkyrkor i Östersjöländerna med särskild hänsyn till svenska förhållanden*. Bidrag till vår odlings häfder 8. Stockholm 1901. *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium 1ff*. Stockholm 1912ff. (Forkortet SvK)
- Tamm, Jaan: Om utforskningen av den materiella kulturen i Estlands kloster. *Hikuin 20*. Højbjerg 1993. S. 199-210.
- Thurah, Lauritz de: *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse, Over den i Øster-Søen liggende, Under Det kongelige Danske Herredømme Blomstrende navnkundige Øe Bornholm, Og Den ei langt derfra anlagde fortreffelige Fæstning Christiansøe*. Kiøbenhavn 1756.
- Tuulse, Armin: *Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas*. Tartu Ülikooli kunstiajaloo instituudi väljaand VIII. Tartu 1940.
- Tuulse, Armin: Försvarskyrkorna i Estland. *Fornvännen 1945, årg. 40*. Stockholm 1945. S. 225-250.
- Tuulse, Armin: *Hossmo - en försvarskyrka med östtorn*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien 2. Stockholm 1955.
- Tuulse, Armin: *Romansk konst i Norden*. Stockholm 1968.
- Tuulse, Armin: Der Kirchturm in Skandinavien als Symbol und Wehrbau. *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. (Udg.) Sven Ekdahl. Acta Visbyensia III. Visby 1969. S. 171-187.
- Tuulse, Armin & Gardberg, C. J. & Jørgensen, Frank & Christie, Håkon & Lárusson, Magnus Mar: Försvarskyrka. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 5*. Malmö 1960. Sp. 141-145.
- Uldall, Kai: Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid. *Fortid og Nutid IX*. København 1931-32. S. 119-140 og 218-243.
- Ullén, Marian (red.): *Öland - landskapets kyrkor*. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bygghelsehistoria. Stockholm 2003.
- Vandkilde, Helle & Bertelsen, Kristoffer: Krig og samfund i arkæologisk og socialantropologisk perspektiv. *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård*. (Red.) Ole Højris & Hans Jørgen Madsen & Torsten Madsen & Jens Vellev. Århus 1999. S. 115-126.

- Vellev, Jens: Rundkirken Skt. Mikaelis i Slesvig. Arkæologisk undersøgelse og rekonstruktion af en gådefuld bygning. *Hikuin* 22. Højbjerg 1997. S. 47-58. (formelt, men ukorrekt trykår 1995)
- Wallin, Curt: Knutgillan och av S:t Knut påverkade sockengillan på Bornholm. *Bornholmske Samlinger* 1974, II: 7. Rønne 1974. S. 235-286.
- Wallin, Curt: *Knutgillana i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna*. Historisk arkiv 16. Stockholm 1975.
- Wanscher, Vilhelm: *Danmarks Architectur*. København 1943.
- Weibull, Lauritz: S:t Knut i Österled. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* XVII, 1946. Lund 1947. S. 84-101.
- Wiborg, K. F.: Om de bornholmske Kirker, især de runde. *Kirkehistoriske Samlinger I: II*. Kjöbenhavn 1853-56. S. 501-534.
- Wienberg, Jes: Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Bornholmske Samlinger* 1989, III: 3. Rønne 1989a. S. 9-28. (Tidligere trykt i *Hikuin* 12. Højbjerg 1986. S. 45-66.)
- Wienberg, Jes: Bornholms befæstede kirker. *Bornholmske Samlinger* 1989, III: 3. Rønne 1989b. S. 29-33.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm 1993.
- Wienberg, Jes: Gotlands guldålder - kyrkor, konjunkturer och korståg. *Gotländskt Arkiv* 2000. *Meddelanden från Föreningen Gotlands formvänner*. Årg. 72. Visby 2000. S. 69-84. (Også trykt i *Från stad till land. En medeltids arkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund 2001. S. 229-240.)
- Yrwing, Hugo: De s. k. köpmanskyrkorna. *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning* 1980: 1, årg. 75. Stockholm 1980. S. 44-57.
- Åkerlund, Harald: Kläckeberga - kyrkan med källare och salvåning. *Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvärd* 1945, XXXIII. Kalmar 1945. S. 25-104.